

Ljudska prava i demokratija

Danilo Vuković

Ljudska prava i demokratija

Danilo Vuković

Pravni okvir

Srbija je potpisnica gotovo svih međunarodnih ugovora o ljudskim pravima. To važi za ugovore potpisane pod okriljem Ujedinjenih nacija, kao i konvencije Saveta Evrope.⁸⁵ Ustav Republike Srbije (čl. 16) predviđa da su opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni deo pravnog poretka Republike Srbije i da se neposredno primenjuju.⁸⁶ Pored Ustava i međunarodnih dokumenata, niz domaćih zakona štiti pojedinačna ljudska prava, od onih koji se jednako odnose na sve građane (kao što su zaštita od diskriminacije, pravo na slobodu mišljenja, izražavanja i okupljanja itd.), do prava pojedinih grupa (manjina, osoba sa invaliditetom itd.). Institucionalni mehanizmi kojima se na državnom nivou štite prava uključuju: sudove, Ustavni sud, Zaštitnika građana (čija je uloga definisana i Ustavom, čl. 138), Poverenika za ravnopravnost i Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti.

Uprkos relativno razvijenom pravnom i institucionalnom okviru, u protekloj deceniji uočeni su brojni slučajevi kršenja ljudskih prava. Kako se ova studija bavi kvalitetom demokratije u Srbiji, predmet dalje analize biće ona prava koja se dovode u najbližu vezu s demokratskim uređenjem – prava na slobodu izražavanja, mirno okupljanje, zaštitu od diskriminacije, pravično suđenje – kao i skup socio-ekonomskih prava, dok će druga prava (npr. biračko pravo, prava nacionalnih manjina i dr.) biti obrađena u drugim delovima studije.

85 Usporedite BCLJP, 2020: 31 ff za detaljnu analizu potpisanih i ratifikovanih ugovora.

86 U Ustavu se takođe navodi da svi potvrđeni međunarodni ugovori moraju biti usaglašeni sa ustavom (čl.16 i 194) i da zakoni i drugi opšti akti doneti u Republici Srbiji ne smeju biti u suprotnosti sa potvrđenim međunarodnim ugovorima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava (čl. 194).

Sloboda izražavanja

Domaće zakonodavstvo detaljno reguliše zaštitu prava na slobodu izražavanja.⁸⁷ Uprkos tome, u deceniji iza nas beležimo progresivno opadanje društvene tolerancije prema različitom mišljenju, kao i prema političkim neistomišljenicima, građanskim aktivistima i istraživačkim novinarima.⁸⁸ Društvena netolerancija ispoljava se na širokoj skali, od verbalnih napada, etiketiranja, delegitimisanja sagovornika i odbijanja dijaloga, do fizičkog nasilja. Kako će stanje u medijima biti predmet posebnog poglavlja, ovde ćemo se samo ukratko osvrnuti na jednu od najvažnijih odlika savremenog srpskog društva: manjak tolerancije prema neistomišljenicima.

Na početku posmatranog perioda, društvena netolerancija najviše se ispoljavala na pitanjima koja su obeležila i prvu deceniju „petooktobarske republike“, a tiču se ljudskih prava i raspada Jugoslavije. U ovom periodu beleže se sukobi u vezi sa interpretacijom raspada Jugoslavije i ratovima koji su usledili, te odnosom među balkanskim nacijama i državama, kao i niz incidenata i napada na LGBT aktiviste koji se kreću od otvorenog nasilja na Paradama ponosa, do ispisivanja grafita na vratima stanova, uvreda i verbalnog nasilja. No, najvidljiviji i potencijalno najopasniji je pad tolerancije vlasti prema kritici, koji beležimo u svim sferama političkog života, u parlamentarnim raspravama, medijskim nastupima, javnim diskusijama itd. Posebno u poslednjih deset godina, srpske vlasti ispoljavaju rastuću netrpeljivost prema kritičarima, posebno građanskim aktivistima, novinarima i nevladinim organizacijama koje se bave preispitivanjem vladinih politika, utvrđivanjem odgovornosti vlasti i vladavinom prava. U ovoj oblasti, medijski diskurs i argumentacija vladajućih elita sve više podsećaju na modele delegitimisanja sagovornika i protivnika koje su obeležili devedesete godine prošlog veka. U tom duhu predstavnici vlasti su kritičare i opozicione političare nazivali „izdajnicima“ i „stranim plaćenicima“, optužujući ih za „zaveru“ protiv vlade i države (Janjić, 2016; Istinomer, 2019; Karabeg, 2018; Jahić, 2017). Predstavnici vlasti „zagađuju“ javni prostor klevetama i time doprinose daljoj političkoj pasivizaciji građana.

Pored delegitimisanja i klevetanja neistomišljenika u javnoj sferi, predstavnici vlasti pokretali su i sudske procese kojima je očigledan cilj bio da se ograniči javna kritika i politička participacija u Srbiji.⁸⁹ Strateške parnice protiv javne participacije, kako se

87 Pravni okvir čine Ustav (čl. 46), Zakon o javnom informisanju, Zakon o javnim medijskim servisima, Zakon o elektronskim medijima, Zakon o radiodifuziji, a institucionalni okvir čine Regulatorno telo za elektronske medije (REM) i Savet za štampu kao nezavisno samoregulatorno telo.

88 Detaljne analize kršenja prava mogu se naći u izveštajima Beogradskog centra za ljudska prava i godišnjim izveštajima Zaštitnika građana.

89 Strateške parnice protiv javne participacije (SLAPP prema engleskoj verziji – *Strategic lawsuit against public participation*) podnose se s ciljem da se mediji i politički protivnici zastraše i obeshrabre. Pregled prijava i sudskih postupaka koji se vode protiv novinara može se naći na internet prezentaciji Udruženja novinara Srbije na adresi: <https://www.uns.org.rs/sr/novinari-na-sudu/statistika.html>. Zanimljivo je da mediji bliski Vladi optužuju opozicione lidere za primenu strateških tužbi i onda kada je predmet tužbe neprofesionalno izvešta-

ove tužbe nazivaju, podnosili su nosioci vlasti protiv novinara i političkih aktivista. Tako je nekadašnji ministar policije Nebojša Stefanović više puta tužio medije koji su kritički izveštavali o radu Vlade (npr. Danas i NIN), a predstavnici vlasti u više navrata podnosili su prijave protiv aktivista pokreta *Ne da(vi)mo Beograd*. Ove procese karakterišu neujednačena sudska praksa, neefikasnost sudskih postupaka i visoki troškovi koje mediji zbog njih snose (NDNV, 2017).

Sloboda mirnog okupljanja

U okolnostima koje karakterišu slabe političke institucije i veliki politički izazovi pred kojima se zemlja nalazi već decenijama, važna pitanja redovno su „razmatrana“ na ulicama i trgovima srpskih gradova: od početaka borbe za demokratiju i obaranja režima Slobodana Miloševića, preko borbe za socio-ekonomska i politička prava pojedinih društvenih grupa i za (re)interpretaciju istorije, do najnovijih protesta za medijske i političke slobode i fer izborne uslove (od 2017. godine do danas). Tako je u Srbiji izgrađena svojevrsna „politika protesta“. Sloboda mirnog okupljanja nije, međutim, jednako važila za sve grupe i za sve prilike i vlast je, kao što ćemo pokazati, razvila diverzifikovane strategije zaštite, tolerisanja i ograničavanja ovog prava.

U onim slučajevima u kojima je sloboda mirnog okupljanja postala indikator kvaliteta demokratije i vladavine prava, kao što je slučaj sa LGBT populacijom (EC, 2013; EC, 2014), vlast je obezbedila odgovarajuću zaštitu prava. Organizovanje prvih „Parada ponosa“ naišlo je na veliki otpor javnost, još od prvog pokušaja 2001. godine koji je obeležilo nasilje nad učesnicima parade. Prva relativno uspešna „Parada ponosa“ održana je tek 2010. godine u parku Manjež, uz prisustvo političara i javnih ličnosti, ali pod velikim policijskim obezbeđenjem i uz velike neredne širom Beograda. U narednim godinama „Parada ponosa“ nije održavana zbog protivljenja dela javnosti i očekivanih bezbednosnih rizika, a prva je održana tek 2014. godine, ponovo uz veliko policijsko obezbeđenje. Od tada, parade se održavaju svake godine, uz sve manje policijsko obezbeđenje. Iako pitanje diskriminacije LGBT osoba nije rešeno u Srbiji (*World Bank*, 2019), čini se da je održavanje „Parade ponosa“ na određeni način „normalizovano“, te da je sama manifestacija u ovoj deceniji prošla put od sukoba i zabrana do relativne nezainteresovanosti šire javnosti.

Nasuprot uspehu LGBT aktivista da „normalizuju“ ulične manifestacije i proteste i postepenij i sve odlučnijoj podršci države tim naporima, brojni socio-ekonomski i politički protesti nisu imali tako blagonaklon tretman vlasti. Na primer, policija je 2011. i

vanje (Milovanović, 2019; Bakarec, 2020).

2012. godine sprečila pokušaje uzgajivača malina i vojvođanskih ratara da se okupe u Beogradu (Grabež, 2011; Radio 021, 2012), dok su aktivisti *Ne da(vi)mo Beograd* prekršajno kažnjavani zbog organizovanja protesta povodom smrti radnika na gradilištu 2018. godine (Danas, 2020) ili podrške demonstrantima iz Republike Srpske (RSE, 2020). Neke skupove Vlada je formalno zabranjivala. Na primer, 2015. godine zabranila je najavljene skupove protiv migranata, a godinu dana kasnije i one kojima je obeležavana godišnjica zločina u Srebrenici. Kao i kod ranijih zabrana skupova protivnika „Parade ponosa“, zabrana je izrečena zbog mogućnosti izbijanja nasilja i sukoba. Na ovaj način, vlast je, umesto da obezbedi mogućnost da svi građani uživaju pravo na slobodno okupljanje, izabrala da zabrani one skupove koji nisu u skladu s njenom politikom, kao što je bio slučaj s protivnicima „Parade ponosa“ i protestima protiv migranata, ili sve skupove koji se bave temom o kojoj u društvu ne postoji konsenzus, kao što je bio slučaj sa skupovima povodom godišnjice zločina u Srebrenici (uporedite ECNL i YUCOM, 2016: 16 i dalje; BCLJP, 2017: 224–225).

Kada se suočavala sa snažnim građanskim nezadovoljstvom, država je tolerisala i neprijavljene proteste i na određeni način garantovala slobodu javnog izražavanja. To je bio slučaj sredinom 2017. godine, kada je, nakon pobede Aleksandra Vučića na predsedničkim izborima, hiljade građana izašlo na beogradske ulice. Demonstracije su se nastavile tokom naredna tri meseca, nakon čega su protesti prestali bez vidljivog uspeha. Nešto slično se dogodilo i krajem 2018. godine kada su izbile demonstracije izazvane napadom na opozicionog političara Borka Stefanovića. Ovi protesti trajali su mesecima i u jednom trenutku održavali su se u preko 100 mesta širom Srbije, a da ih vlast nije ograničavala. No, i oni su doživeli sudbinu prethodnih protesta: u nedostatku jasnih ciljeva i snažne organizacije, s vremenom su ugasili.⁹⁰

Sredinom 2020. godine izbili su protesti protiv epidemioloških mera koje je vlast najavila u sklopu borbe protiv pandemije covid-19. U Beogradu i u nekoliko drugih gradova Srbije, građani su demonstrirali protiv najave novog policijskog časa. Te proteste obeležili su sukobi demonstranata s policijom, prekomerna upotreba sile od strane policije (Živić, 2020), ali i sumnje da je sama vlast bila umešana u izazivanje incidenata (Miletić, 2020; Vesić, 2020).

Ovaj kratak pregled pokazuje da sloboda okupljanja u Srbiji ima instrumentalnu vred-

90 „Protest protiv diktature“ iz 2017. godine i „Stop krvavim košuljama“, odnosno, „1 od 5 miliona“ iz 2018. i 2019. godine, kako su ovi protesti nazvani, doneli su na srpsku političku scenu nove obrasce mobilizacije. Demonstracije iz 2017. godine su izbile kao spontana reakcija građana iza kojih nije stajala formalna organizacija. Internet i društvene mreže igrali su značajnu ulogu u njihovom pokretanju i organizovanju, a protesti su pokazali duboko nezadovoljstvo ne samo vlašću već i opozicijom i celokupnim političkim sistemom. Naredne godine, pokretači su opet bili građani, političke stranke su se dugo držale po strani, a sličnu strategiju imala je i vlast. Ovi protesti označavani su kao apolitični atomizovani protesti građana nezadovoljnih stanjem u medijima i demokratijom (Babović i dr., 2017; broj MONS-a iz 2019. godine pod nazivom „Građanski protesti/Odbrana demokratije?“).

nost za vlast koliko i za građane, te da zavisi od konteksta. Uživanje ovog prava zavisi od toga kako vlast procenjuje celishodnost i usklađenost s njenim dugoročnim, a često i kratkoročnim ciljevima i politikama. Konačno, primeri protesta iz 2020. godine pokazuju da je vlast spremna da suptilnim protivzakonitim merama ne samo ograničava već i obesmišljava ideju građanskih protesta, kao što je uspela da parlamentarni život prvo isprazni od sadržaja, a onda posle izbora 2020. godine praktično i ukine ili kao što je obesmisllila sudske postupke konstantnim denunciranjem i deletigimisanjem pravosuđa (Vuković, 2017d; Vuković, 2020). Tom „strategijom obesmišljavanja“ društvene institucije i praksa prazne se od sadržaja, građani se obeshrabruju da ih koriste ili da se na njihov rad oslanjaju, a one same postepeno gube društveni i politički legitimitet.

Zaštita od diskriminacije

Zabrana diskriminacija postala je deo našeg pravnog poretka donošenjem Ustava 2006. godine i Zakona o zabrani diskriminacije iz 2009. godine.⁹¹ Pored toga, čitav niz zakona zabranjuje diskriminaciju u pojedinim oblastima kao što su: rad, obrazovanje, zdravstvena zaštita, mediji, političko predstavljanje itd. Zakonom o zabrani diskriminacije ustanovljena je i institucija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, dok Zakon predviđa i sudsku i prekršajnu zaštitu od diskriminacije.⁹²

Institucionalni mehanizmi za zaštitu od diskriminacije jesu uspostavljeni, ali najveći broj građana izjavljuje da se u slučaju diskriminacije ne bi nikom obratio (41%), Povereniku bi se obratilo 22%, policiji 14%, a sudu tek 4%. Među građanima koji se ne bi obratili državnim institucijama, čak 59% kao glavni razlog navodi nepoverenje u institucije (Poverenik, 2019: 41). Ovo je deo šire skepse prema institucijama koja vlada u našem društvu: samo 20% građana veruje pravosuđu (u poređenju sa 50% u EU-28), 34% veruje policiji, a 31% vladi (CESID, 2017; Eurobarometar). Nisko poverenje, te nespornost građana da koriste institucionalne mehanizme zaštite prava, prema nekim istraživa-

91 Iako je i pre toga Srbija bila potpisnica međunarodnih dokumenata koji zabranjuju diskriminaciju, kao što su: Povelja Ujedinjenih nacija, Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i dr.

92 Precizna statistika o slučajevima i obimu diskriminacije ne postoji. Svaka od ustanova koja se bavi diskriminacijom ima svoj registar slučajeva, uključujući Poverenika za ravnopravnost i Zaštitnika građana. Ali, njihova evidencija je ograničena jer se odnosi na one slučajeve u kojima su dobili pritužbu. Neke grupe mogu imati više kapaciteta za podnošenje pritužbi i otuda biti nadzastupljene u statistici diskriminacije. S druge strane, sudovi ove predmete ne klasifikuju u posebnu kategoriju, tako da se ne može reći koliko je antidiskriminacionih predmeta došlo pred sudove. Zato ćemo mi analizu zasnovati na podacima koji su dostupni: (1) podacima o radu sudova i Poverenika za ravnopravnosti (2) javnomnjenkim podacima o iskustvima građana s diskriminacijom (nezavisno od toga da li su je prijavili ili ne) i stavovima prema ovom fenomenu.

njima, posledica su toga što institucije nisu pravične, kvalitetne i nezavisne (Vuković i Mrakovčić, 2020).

Analiza sudskih presuda pokazuje da sudovi u Srbiji imaju neujednačenu praksu u oblasti zabrane diskriminacije, da mnoge sudije nemaju dovoljno znanja i iskustva u oblasti antidiskriminacionog prava, da se sudije relativno retko pozivaju na međunarodne dokumente kojima se zabranjuje diskriminacija, te da sudovi ne primenjuju odredbu po kojoj se teret dokazivanja prebacuje na tuženog. Konačno, neke društvene grupe koje su često predmet diskriminacije, kao što su osobe s mentalnim i intelektualnim teškoćama i Romi, retko traže zaštitu svojih prava pred sudovima (Reljanović, 2017).

Izveštaji Poverenika za ravnopravnost pokazuju da se najviše pritužbi odnosi na diskriminaciju osoba sa invaliditetom, starijih, žena i etničkih manjina. Naravno, ovi izveštaji daju pregled stanja na osnovu prijave, što ne mora verno oslikavati stvarnu raširenost diskriminacije (npr. neke grupe mogu imati više mogućnosti da podnose prijave). Zato se administrativni podaci dopunjuju javnomnjenkim istraživanjima. Ona pak pokazuju da se iskustva diskriminacije mogu naći u svim društvenim grupama i da oko petine građana Srbije smatra da su oni lično bili žrtve diskriminacije. Ispitanici smatraju da su diskriminacijom u našem društvu najviše pogođeni: Romi, LGBT, siromašni, osobe sa intelektualnim smetnjama i stariji (Poverenik, 2012; Poverenik, 2016; Poverenik, 2019).

Rad i uslovi na tržištu rada predstavljaju oblast u kojoj mnogi opažaju diskriminaciju.⁹³ Istraživanje javnog mnjenja sprovedeno za Poverenikove potrebe pokazuje da neposredno iskustvo diskriminacije na tržištu rada ima trećina ispitanika (Poverenik, 2019b: 20). Najčešći oblici diskriminacije su zapošljavanje po stranačkoj pripadnosti i konkursi koji sadrže uslove koji stavljaju u neravnopravan položaj neke kandidate na osnovu ličnog svojstva (npr. pola, godina života, etničke pripadnosti ili invaliditeta). Sledi diskriminacija pri zapošljavanju na osnovu bračnog i porodičnog statusa i pola, te diskriminacija osoba sa invaliditetom⁹⁴ (Poverenik, 2019b: 17 i dalje).

Iako su uspostavljeni mehanizmi zakonske i institucionalne zaštite od diskriminacije, čini se da su i dalje na delu brojne prepreke. Među njima, posebno mesto imaju nepoverenje građana u državne institucije i njihov ograničen kapacitet da pruže zaštitu od diskriminacije.

93 Jednako indikativna je i procena ispitanika o raširenosti diskriminacije: čak 92% poslodavaca, 84% zaposlenih i 86% nezaposlenih smatra da je ona raširena (Poverenik, 2019b: 16). Drugi izvori, takođe, nagoveštavaju da je diskriminacija na radu najčešći oblik diskriminacije (Reljanović, 2017). Diskriminacija prema rodu i etničkoj pripadnosti predmet je drugih poglavlja.

94 Osobe sa invaliditetom su žrtve diskriminacije u svakodnevnom životu, na tržištu rada i kada je reč o pristupačnosti objekata i mogućnosti kretanja. Uporedite redovne godišnje izveštaje Poverenika za zaštitu ravnopravnost; Ilić et al., 2009.

Pravo na pravično suđenje

Budući da je Srbija potpisnica Evropske konvencije o ljudskim pravima (od 2003. godine), građani Srbije mogu da podnose pritužbe Evropskom sudu za ljudska prava. Oni ovo pravo relativno često koriste, te Srbija spada u zemlje iz kojih dolazi veliki broj pritužbi.⁹⁵ Najveći broj presuda Evropskog suda za ljudska prava odnosi se na dužinu trajanja sudskog postupka, neizvršenje presude i zaštitu imovine. Upravo su ovo goruća pitanja koja ograničavaju pravo na pravično suđenje.

Sudski procesi često traju veoma dugo (24% svih predmeta spada u „stare“, koji traju od devet meseci pa do deset i više godina; VKS, 2019: 4) i često zastarevaju (posebno zastarevanje medijski praćenih slučajeva u velikoj meri doprinosi padu ugleda pravosuđa u javnosti). Dva faktora posebno utiču na preopterećenost sudova i dugo trajanje i zastarevanje postupaka. Prvi razlog je veliki broj predmeta izvršne materije, među kojima posebno mesto imaju slučajevi u kojima su društvena i državna preduzeća tužena zbog zaostalih neisplaćenih zarada. Niz presuda Evropskog suda za ljudska prava pokazuje da je država odgovorna za ove isplate, ali ona izbegava da izvrši isplate koje su predmet sudskih postupaka i tako smanji pritisak na sudove (Golubović, 2019). Drugi razlog zbog koga postupci traju dugo i zastarevaju jesu neefikasnost vođenja postupka od strane suda i javnog tužilaštva, te zloupotreba prava na odbranu kroz česta odlaganja suđenja, predlaganje velikog broja dokaznih predloga i neosnovanih zahteva za izuzeće sudija i tužilaca (BCLJP, 2018: 76). Ipak, prema podacima Vrhovnog kasacionog suda, u poslednjoj deceniji došlo je do napretka. Prosečna dužina sudskog spora u 2012. godini bila je 534 dana, a 2017 godine – 299 dana (Petrović, 2018).

Očekivano trajanje spora i troškovi koji su s tim povezani predstavljaju važne faktore na osnovu kojih se građani (ne) odlučuju da zaštitu prava traže pred sudovima (MDTF, 2013: 11). U poslednjoj deceniji usvojena su dva zakona čiji je cilj da se ove prepreke otklone. Prvi među njima, Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, stupio je na snagu 2016. godine, ali se čini da nije dao očekivane rezultate, pre svega zato što sudovi dosuđuju toliko niske nadoknade licima koja su podnosila pritužbe zbog nemogućnosti da ostvare pravo na suđenje u razumnom roku da su ta lica zapravo i dalje u statusu žrtve (BCLJP, 2018: 75–76).

Drugi važan zakon jeste Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći. Iako socio-ekonomske nejednakosti rastu u poslednjoj deceniji, u Srbiji je tek krajem 2019. godine počeo da se primenjuje ovaj zakon. No, besplatna pravna pomoć svakako nije nova tema, budući

95 Između 2010. i 2020. godine prihvaćeno je ukupno 26.320 tužbi. Najviše je bilo 2013. godine, ukupno 5.058, a najmanje 2015. godine – 1.236. Uporedite podatke na [https://echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=reports&c=](https://echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=reports&c=;); pristupljeno 19. 3. 2020. godine.

da su o njoj gotovo čitavu deceniju vođene stručne i političke rasprave. Pored pitanja kriterijuma za priznavanje prava na besplatnu pravnu pomoć, polemike su se vodile i oko toga ko sve može da pruža ovu uslugu. Usled snažnog otpora advokata, udruženja građana su dobila pravo da pružaju besplatnu pravnu pomoć samo u oblastima azila i zaštite od diskriminacije, i to preko angažovanih advokata, a udruženja građana mogu, u oblasti svog rada, davati savete i popunjavati formulare (čl. 9).⁹⁶ S druge strane, pravo na besplatnu pravnu pomoć imaju građani koji ispunjavaju i relativno restriktivne kriterijume za dobijanje novčane socijalne pomoći.

Prve analize primene Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći ukazuju na niske institucionalne kapacitete. Samo 31 opština ima zaposlene pravnike koji rade na poslovima pružanja pravne pomoći, dok u najvećem broju opština ovu uslugu pružaju pojedinci koji rade u drugim organizacionim jedinicama (Filipović, 2020: 36). Pored toga, obuhvat korisnika uslugom besplatne pravne pomoći je mali i daleko manji nego što je Vlada predviđala pre početka primene Zakona (Filipović, 2020: 41). Pošto su udruženja građana faktički isključena iz pružanja besplatne pravne pomoći, a drugi mehanizmi nisu se pokazali kao adekvatna zamena, procenjuje se da je pristup besplatnoj pravnoj pomoći, a time i pristup pravdi, onemogućen za značajan deo građana Srbije (Mileusnić, 2020).

Kada je reč o pravu na pravično suđenje, Srbija je, dakle, učinila određene pozitivne korake. Skraćeno je prosečno trajanje sudskog procesa, a izglasani su i zakoni o besplatnoj pravnoj pomoći i pravu na suđenje u razumnom roku. Uprkos tome, čini se da je ovoj oblasti postignut samo ograničen napredak.

Socio-ekonomska prava i prava iz rada

Za razliku od građanskih i političkih prava, koja su se na neki način održala u centru pažnje javnosti i medija tokom čitave decenije, socio-ekonomska prava su ostala zapostavljena. To važi kako za period kada je na vlasti bila koalicija oko Demokratske stranke tako i kasnije, kada je na vlast došla Srpska napredna stranka. Jedina razlika je u razlozima: u prvom periodu reč je o društvenoj podršci vlasti, a u drugom o vlada-

⁹⁶ Korisnici besplatne pravne pomoći nailaze na brojne prepreke pri ostvarivanju prava: od toga da ne razumeju zakone i procedure do direktne diskriminacije od strane državnih organa. Istraživanje iz 2012. godine pokazuje da je skoro svaki drugi korisnik besplatne pravne pomoći bio žrtva diskriminacije. Mnogi nisu u stanju ni da prepoznaju direktnu diskriminaciju, niti da je tako imenuju, jer je njihov odnos s državnim organima inače obeležen omalovažavanjem i odbacivanjem. U takvim okolnostima neki od ispitanika imaju teškoće da razgraniče obrasce uobičajenog i profesionalnog ponašanja od diskriminatornog, pogotovo kada je reč o složenim pravnim procedurama ili mehanizmima za ostvarivanje zakonskih prava. Ovaj nalaz posebno je značajan za Rome i pripadnike pojedinih nacionalnih manjina (Vuković, et al., 2012: 57–58).

jućoj ideologiji. Naime, vlast Demokratske stranke počivala je ne na podršci radnika već poslodavaca i drugih društvenih slojeva, kao što su penzioneri, zaposleni u javnom sektoru i srednji gradski slojevi (Arandarenko, 2010; Vuković, 2017). U takvim okolnostima, interesi radnika i njihova socio-ekonomska prava nisu imali veliki politički značaj. Paradoksalno, ovo se nije značajnije promenilo ni nakon promene režima, do koje je došlo dobrim delom i zato što su niži društveni slojevi podržali SNS. Nova vlada, koja je počivala na podršci nižih društvenih slojeva, nije puno uradila na poboljšanju stanja socio-ekonomskih prava. Iako je u poslednjoj deceniji došlo do rasta zaposlenosti i ekonomskog rasta, taj rast je postignut, između ostalog, i po cenu rasta prekarog i nisko-kvalitetnog rada (Aleksić, Arandarenko, Ognjanova, 2020; Bradaš, 2018; Stojiljković i dr. 2020). Briga i javna rasprava o ovim socio-ekonomski pravima se nije uklapala u dominantnu političku ideologiju ekonomskog rasta i napretka na kojoj je, uprkos nekim očiglednim neuspesima, SNS uspela da se održi na vlasti sve do danas.

Stanje na srpskom tržištu rada karakterišu niske plate i nizak stepen radno-pravne zaštite. Prosečna plata je u poslednjoj deceniji porasla sa 34.142 dinara 2010. godine na 54.919 dinara 2019. godine.⁹⁷ Uprkos tome, polovina radnika prima manje od 42.716 dinara, koliko iznosi medijalna zarada (RZS, 2019), a procenjuje se da oko petine radnika prima minimalnu zaradu u iznosu od oko 23.000 dinara (BiF, 2017). Pored niskih primanja, srpsko tržište rada odlikuju visoki udeo ranjive zaposlenosti (28,3%)⁹⁸ i značajan broj radnika (23,6%) koji rade na privremenim i povremenim poslovima (Jandrić, Molnar, 2017: 10–12). Konačno, petina radnika radi u neformalnoj ekonomiji bez osnovnih socio-ekonomskih prava.⁹⁹ Polovinu njih čine poljoprivrednici, ali neformalna zaposlenost zastupljena je i u uslugama (39% neformalno zaposlenih), građevinarstvu (7%) i industriji (6%) (Jandrić i Molnar, 2017: 14). Posebno loš položaj na tržištu rada imaju mladi, stariji radnici, Romi. Sve njih karakteriše ne samo nestabilnost zaposlenja već i loši uslovi rada, niska primanja i nizak nivo radno-pravne zaštite.

Ostvarivanje prava iz radnog odnosa je moguće na primarnom tržištu rada (Arandarenko, 2010), to jest u javnom sektoru i velikim i privatizovanim firmama. Za ostale radnike važe druga pravila. Često se radi vikendom i uveče, a polovina radnika koji su radili prekovremeno nisu za to bili dodatno plaćeni. Mnogo radnika ima problema da ostvari pravo na zdravstveno osiguranje, plaćeno bolovanje ili odmor (i do 13%, cf. Jandrić i Molnar, 2017: 14). Mali broj nezaposlenih koristi nadoknadu za

97 Izvor: RZS, <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/2403040401?languageCode=sr-Cyrl>, pristupljeno 1. 4. 2020. godine.

98 Nju čine radnici s nesigurnim poslovima, kao što su samozaposleni i pomažući članovi domaćinstva.

99 Izvor: Republički zavod za statistiku, <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/240002090207?languageCode=sr-Cyrl>, pristupljeno 30. 8. 2020. godine.

slučaj nezaposlenosti – u poslednjoj deceniji tek svaki deseti u proseku.¹⁰⁰ Konačno, u Srbiji su česte povrede na radu i pogibije radnika (Bardaš i dr., 2019).

Sindikati, koji imaju ulogu zaštite prava radnika, tokom tranzicije izgubili su članstvo i moć. Iako nema preciznih podataka, može se pretpostaviti da je tek oko 20% radnika učlanjeno u sindikate (Lađevac, 2017:2), dok se procenjuje da je početkom decenije njihov udeo bio oko 30% (Stojiljković i Mihailović, 2010: 42). Većina članstva radi u javnom sektoru i velikim privatizovanim preduzećima, dok je obuhvat radnika u malim i srednjim preduzećima manji.¹⁰¹ Ni mehanizmi socijalnog dijaloga nisu funkcionisali, uključujući i Socijalno-ekonomski savet (Vuković, 2017: 284 ff). U takvim okolnostima, institucionalni mehanizmi zaštite socio-ekonomskih prava sveli su se na neefikasno pravosuđe i korumpiranu inspekciju rada.¹⁰²

Pristup uslugama

Nejednakosti se vide ne samo u pogledu zaposlenosti i prihoda već i u pristupu javnim uslugama (a ovde će najviše biti reči u uslugama zdravstvene zaštite i obrazovanja). Uprkos relativno razvijenom zdravstvenom sistemu, mnogi građani Srbije suočavaju se s preprekama pri pristupu zdravstvenoj zaštiti. Pokrivenost zdravstvenim osiguranjem je manja kod seoske populacije i među Romima (UNICEF, 2015: 65; UNICEF, 2020). Teškoće pri pristupu zdravstvenim uslugama imaju i izbeglice i interno raseljena lica i lica bez ličnih dokumenata (Trifković i dr., 2020: 28). Sam zdravstveni sistem je neefikasan i preopterećen, što proizvodi duge liste čekanja i direktna plaćanja. U poslednjoj deceniji oko 40% izdvajanja za zdravstvo bila su privatna izdvajanja domaćinstava, a od toga, 96% čine direktna plaćanja, dok je ostatak privatno zdravstveno osiguranje.¹⁰³ U takvim okolnostima, ne čudi da je u jednom trenutku gotovo trećina stanovništva imala nezadovoljene zdravstvene

100 Ovo pravo nemaju dugotrajno nezaposleni (koji čine više od polovine svih registrovanih nezaposlenih), te zaposleni na određeno i na privremenim i povremenim poslovima.

101 Gubitak društvene i političke moći sindikati su nadoknađivali političkim angažmanom. Tako su ministri rada u republičkim vladama u periodu od 2001. do 2008. godine bili predstavnici sindikata, a rukovodioci sindikata redovno su sedeli u poslaničkim klupama.

102 Kada je reč o inspekciji rada, jedan je slučaj posebno poznat i ilustrativan: svojevremeno je Vlada, odnosno, Ministarstvo rada, tražilo od kompanije *Jura* da im poklone automobile za inspekciju rada. Upravo ta institucija kasnije je trebalo da kontroliše zakonitost rada svog donatora (Insajder, 2016). S druge strane, istraživanja pokazuju da su upravo inspekcije jedan od važnih resursa kojima se ucenjuju politički protivnici (Cvejić ur. 2016).

103 Izvori podataka: Svetska banka. <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.PVTD.CH.ZS?locations=RS>, Svetska zdravstvena organizacija: <https://gateway.euro.who.int/en/hfa-explorer/>, pristupljeno 1. 4. 2020. godine.

potrebe (Batut, 2013: 65–66), a da tek oko polovine stanovnika opaža svoje zdravlje kao dobro, što je dosta niže nego u drugim evropskim zemljama.

Slično tome, pojedine grupe u našem društvu suočavaju se i s preprekama pri pristupu uslugama obrazovanja. Na primer, seoska populacija, niži društveni slojevi i Romi imaju manji pristup uslugama predškolskog obrazovanja.¹⁰⁴ Ni kada se nađu u obrazovnom sistemu, sva deca nemaju iste šanse. Važna tačka segregacije događa se na prelazu iz osnovne u srednju školu. Deca iz srednjih i viših slojeva upisuju gimnazije, koje ih kasnije vode ka univerzitetskom obrazovanju, dok deca iz nižih slojeva, čak i kada imaju dobar uspeh u osnovnoj školi, biraju srednje stručne škole koje ih brže vode do tržišta rada i nameću manje troškove školovanja (Bauca, 2012: 129). Osim toga, proces učenja se pomera iz škole ka domu. To, uz proces opadanja nekih obrazovnih, rekreativnih i vaspitnih funkcija škole, stvara novo tržište obrazovnih i rekreativnih usluga i novi finansijski pritisak na porodice s nižim i srednjim primanjima (Vuković, 2017b). Sve ovo su samo neki od pokazatelja neefikasnog i neinkluzivnog obrazovnog sistema koji ne uspeva da svim građanima pruži jednake usluge.

Zaključak

Ovaj kratak pregled stanja osnovnih prava i sloboda u savremenoj Srbiji pokazuje kako je poslednja decenija, zapravo, period marginalnih napredaka i istovremeno značajne stagnacije, pa i nazadovanja. U nekim oblastima beležimo napredak u zaštiti prava i sloboda. Na primer, LGBT osobe izborile su se za pravo na mirno okupljanje, a unapređena je i zaštita prava na pravično suđenje, najpre zahvaljujući povećanoj efikasnosti pravosuđa. No, mnoge druge oblasti i prava karakteriše sve slabija zaštita prava i sloboda – od slobode izražavanja do socio-ekonomskih prava i usluga. U tim oblastima beleži se snažno nazadovanje koje oblikuje celokupnu sliku zaštite prava i sloboda u Srbiji. U nekim oblastima, kao što je obrazovanje i zdravstvena zaštita, nazadovanje posledica je nebrige i nesposobnosti vlasti da unapredi stanje, te se stiče utisak da zaštita prava i sloboda ima tek marginalni značaj za vlasti u Srbiji. Nekada je pak nazadovanje toliko snažno i jednoznačno, kao u slučaju prava na izražavanje ili prava iz rada, da odaje sliku države u kojoj zaštita prava i sloboda više nisu kameni temeljci političkog i ekonomskog poretka.

104 Prema podacima iz 2015. godine, oko 66% dece starosti do pet godina išlo je u predškolsko, dok je u EU obuhvat u ovom uzrastu čak 85%. Kod mlađe dece obuhvat je još manji: 51% kod četvorogodišnjaka i 46% kod trogodišnjaka. Posebno je loša situacija sa obuhvatom dece iz nižih slojeva i seoskih područja i dece nezaposlenih roditelja, a to su upravo deca kojoj je predškolsko vaspitanje i obrazovanje najpotrebnije (Vuković, 2017b).

Literatura

Aleksić, Dragan Mihail Arandareko, Galjina Ognjanova (2020). *Ex post* analiza Nacionalne strategije zapošljavanja za period 2011–2020. godine. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke.

Arandarenko, Mihail (2010). .Politička ekonomija nezaposlenosti. U: Arandarenko, Mihail, Aleksandra Prašćević i Slobodan Cvejić (ur.) *Ekonomsko-socijalna struktura Srbije: učinak prve decenije tranzicije*, Univerzitet u Beogradu

Babović, Marija i dr. (2017). *Da li like-uješ protest?* Beograd: SeConS.

Bakarec, Nebojša (2020). Vesić protiv Đilasa – Pravda je pobedila! *Informer* 21. 2. 2020. godine, <https://informer.rs/vesti/politika/494949/vesic-protiv-djilasa-pravda-pobedila-procitajte-novi-autorski-tekst-nebojse-bakareca>

Batut (2014): *Rezultati istraživanja zdravlja stanovništva Srbije, 2013. godina*. Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“.

Baucal, Aleksandar (2012). *Ključne kompetencije mladih u Srbiji u PISA 2009 ogledalu*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

BCLJP (2017). *Ljudska prava u Srbiji 2016*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

BCLJP (2020). *Ljudska prava u Srbiji 2019*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

BiF (2017). Između 300 i 350 hiljada ljudi u Srbiji prima minimalac. *Biznis i finansije* 9. 5. 2017. godine, <https://bif.rs/2017/05/izmedju-300-i-350-hiljada-ljudi-u-srbiji-prima-minimalac/>, pristupljeno 1. 4. 2020. godine

Bradaš, Sarita (2018). *Prekarna zaposlenost na tržištu rada Srbije*. Beograd: Fond Centar za demokratiju.

Bradaš, Sarita, Mario Reljanović (2019). *Indikatori dostojanstvenog rada. Analiza normativnog okvira i prakse*. Fondacija „Fridrih Ebert“, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/15771.pdf> , pristupljeno 1. 4. 2020. godine

Bardaš, Sarita i dr. (2019). *Radna prava su naša prava*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.

CESID (2017), *Javno mnjenje Srbije. Politički aktivizam građana Srbije*, Beograd: Cesid.

Cvejić, Slobodan (ed.), *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo** (Belgrade, SeConS 2016)

Danas (2020). *Novčana kazna Veselinoviću zbog protesta povodom smrti radnika na gradilištu*. *Danas* 11. 2. 2020. godine, <https://www.danas.rs/drustvo/novcana-kazna-veselinovicu-zbog-protesta-povodom-smrti-radnika-na-gradilistu/>, pristupljeno 13. 11. 2020. godine

EC (2013). *Serbia Progress Report 2013*. Brussels: The European Commission, dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2013/package/brochures/serbia_2013.pdf, pristupljeno 15. 11. 2020. godine

EC (2014). *Serbia Progress Report 2014*. Brussels: The European Commission, dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2014/20140108-serbia-progress-report_en.pdf , pristupljeno 15. 11. 2020. godine

ECNL i YUCOM (2016). *Sloboda okupljanja u Srbiji*. Beograd: ECNL i YUCOM, dostupno na

http://ecnl.org/wp-content/uploads/2016/10/Serbia_WBA-Project-Report-SER.pdf , pristupljeno 7. 8. 2019. godine

Filipović, Milan (2020). Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći: Prvih šest meseci primene. Beograd: Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM.

Golubović, Katarina (2019). Da li su za najčešće povrede prava u sudskim postupcima isključivo odgovorni sudovi? MONS 11/2019, dostupno na: <http://mons.rs/da-li-su-za-najcesce-povrede-prava-u-sudskim-postupcima-iskljucivo-odgovorni-sudovi>, pristupljeno 27. 8. 2020. godine

Grabež Nebojša (2011), Vlast sprečava proteste u Beogradu, malinari ogorčeni, Radio Slobodna Evropa, 3. 8. 2011. godine, https://www.slobodnaevropa.org/a/malinari_ogorceni_tretmanom_drzave_nastavljaju_se_protesti/24285853.html, pristupljeno 19. 3. 2020. godine

Ilić, Željko et al. (2009). Civilno društvo protiv diskriminacije. Beograd: Forum mladih sa invaliditetom.

Insajder (2016). Jura: Ministarstvo tražilo da im poklonimo automobile. Insajder 27. 5. 2016. godine, <https://insajder.net/sr/sajt/tema/1005/>, pristupljeno 28. 8. 2020. godine

Istinomer (2019), Fridom haus: Vlada Srbije stvara sve opasniju atmosferu za novinare, Istinomer 29. 3. 2019. godine, <https://vesti.istinomer.rs/vesti/2019/03/29/fridom-haus-vlada-srbije-stvara-sve-opasniju-atmosferu-za-novinare/>, pristupljeno 27. 3. 2020. godine

Jahić, Dino (2017), Naslovnice dnevnih novina u Srbiji: Horror, strah, užas, kraj..., Cenzolovka 26. 1. 2017. godine, <https://www.cenzolovka.rs/scena/naslovnice-dnevnih-novina-u-srbiji-horor-strah-uzas-kraj/>, pristupljeno 27. 3. 2020. godine

Jandrić, Maja, Dejan Molnar (2017). Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji. Koliko je Srbija daleko od EU?. Beograd: Fondacija „Fridrih Ebert“, <http://library.fes.de/pdf-files/bueeros/belgrad/13589.pdf>, pristupljeno 1. 4. 2020. godine

Janjić, Dušan (2016). „Srbija: povratak domaćih izdajnika i stranih plaćenika“, Cenzolovka 29. 6. 2016. godine, <https://www.cenzolovka.rs/misljenja/srbija-povratak-domacih-izdajnika-i-stranih-placenika/>, pristupljeno 27. 3. 2020. godine

Karabeg, Omer (2018), „Zašto su gradonačelnici Šapca i Paraćina 'izdajnici'?“, Radio Slobodna Evropa 9. 12. 2018. godine, <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-izdajnici-sabac-paracin/29645126.html>, pristupljeno 27. 3. 2020. godine

Lađevac, Bojan (2017). TradeUnions in Serbia on the Move? Belgrade: Fondacija „Friedrih Ebert“.

MDTF (2013). Access to Justice for Poor Women and Men. Final Report. Belgrade: Multi Donor Trust Fund, <http://www.mdftjss.org.rs/archive//file/Serbia%20Access%20to%20Justice%20for%20Poor%20Women%20and%20Men.pdf>

Miletić, Natalija (2020). Spontani protest i (ne)kontrolisano nasilje. DW na srpskom, 15. 7. 2020. godine, <https://www.dw.com/sr/spontani-protest-i-nekontrolisano-nasilje/a-54173409>, pristupljeno 15. 11. 2020. godine

Mileusnić, Damjan (2020). Uticaj Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći na rad organizacija civilnog društva. Beograd: Partneri Srbija.

Milovanović, Ozren (2019). „Đilas protiv Đilasa“. Politika 3. 3. 2019. godine. <http://www.politika.rs/scc/clanak/424018/Друштво/Ђилас-против-Ђиласа>

NDNV (2017). Novinari između slobode i odgovornosti: Analiza sudske prakse u oblasti javnog informisanja. Novi Sad: Nezavisno društvo novinara Vojvodine

Petrović, Aleksandra (2018). „Podmlađivanjem“ predmeta do bolje sudske statistike. Politika 27. 10. 2018. godine, dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/414275/Podmladivanjem-predmeta-do-bolje-sudske-statistike>

Poverenik (2012). Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja: Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji. Beograd: Poverenik za ravnopravnost, dostupno na: http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/download/izvestaj_diskriminacija_cpe_cesid_undp_decembar_2012.pdf

Poverenik (2013). Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja: Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji. Beograd: Poverenik za ravnopravnost, dostupno na: http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/download/izvestaj_diskriminacija_cpe_cesid_undp_decembar_2012.pdf

Poverenik (2016). Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja: Odnos građana i građanki prema diskriminaciji u Srbiji. Beograd: Poverenik za ravnopravnost, dostupno na: <file:///C:/Users/Danilo/Downloads/Izvestaj%20primene%20zakona%20o%20antidiskriminaciji%20web.pdf>

Poverenik (2019). Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja: Odnos građana i građanki prema diskriminaciji u Srbiji. Beograd: Poverenik za ravnopravnost, dostupno na: <http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2019/11/izvestaj-o-istrazivanju-javnog-mnjenja.pdf>

Poverenik (2019b). Diskriminacija na tržištu rada. Beograd: Poverenik za ravnopravnost, dostupno na: <http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2020/01/diskriminacija-na-trzistu-rada-FINAL.pdf>

Radio 021 (2012). Pregovori propali, ratari najavili radikalniji protest, <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/41182/Pregovori-propali-ratari-najavili-radikalniji-protest.html>, objavljeno 29. 3. 2012. godine, pristupljeno 19. 3. 2020. godine

RSE (2020). Ne davimo Beograd: Aktivista kažnjen zbog organizacije skupa. Radio Slobodna Evropa 10. 8. 2020. godine, <https://www.slobodnaevropa.org/a/30776074.html>, pristupljeno 13. 11. 2020. godine

RTS (2013), Pretnje LGBT aktivisti Bobanu Stojanoviću, RTS, 28. 10. 2013. godine, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Društvo/1429988/Pretnje+LGBT+aktivisti+Bobanu+Stojanovicu.html>, pristupljeno 26. 3. 2020. godine

RZS (2019). Prosečne zarade po zaposlenom, oktobar 2019. Saopštenje broj 343. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191343.pdf>, pristupljeno 1. 4. 2020. godine

Stojiljković, Zoran i Srećko Mihailović (2010), Stanje socijalnog dijaloga u Srbiji posle dvadeset godina tranzicije, Beograd: Swiss Labour Assistance.

Stojiljković, Zoran, Dragan Aleksić, Mihail Arandarenko, Nebojša Katić (2020). Sindikati i društvene promene: predlozi za progresivnu ekonomsku i socijalnu politiku. Beograd: Fondacija „Fridrih Ebert“.

Trifković, Milijana i dr. (2020). Prava drugog reda: Socijalna prava u svetlu mera štednje. Beograd: A11, dostupno na: <https://www.a11initiative.org/wp-content/uploads/2020/04/Prava-drugog-reda-Socijalna-prava-u-svetlu-mera-shtednje-konačna-verzija-april-2020-2.pdf>, pristupljeno 12. 11. 2020. godine

UNICEF (2015). Serbia Multiple Indicator Cluster Survey 2014 and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey 2014. Belgrade, UNICEF.

- UNICEF (2020). Serbia Multiple Indicator Cluster Survey 2019 and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey 2019. Belgrade, UNICEF.
- Vesić, Milorad (2020). Kad strane službe i tajkunska djeca organiziraju proteste. AlJazeera Balkans 11. 7. 2020. godine, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kad-strane-sluzbe-i-tajkunska-djeca-organiziraju-proteste>, pristupljeno 15. 11. 2020. godine
- VKS (2019). Statistika o radu sudova opšte nadležnosti u Republici Srbiji za period 1. 1. 2019–31. 12. 2019. godine. Beograd: Vrhovni kasacioni sud, dostupno na: <https://www.vk.sud.rs/sites/default/files/attachments/STATISTIKA%20-%20OPSTA%20NADLEZNOST%202019.pdf>, pristupljeno 15. 11. 2020. godine
- Vuković, Danilo (2017). Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji. Novi Sad: Meditteran Publishing.
- Vuković, Danilo (2017b). Da li obrazovni sistem u Srbiji „radi“ za neku decu, a protiv druge?. Mons 2, <https://mons.rs/da-li-obrazovni-sistem-u-srbiji-radi-za-neku-decu-a-protiv-druge>
- Vuković, Danilo (2017c). Ko i kakvu šansu ima da se obrazuje u Srbiji? Mons br. 1/2017, dostupno na: <https://mons.rs/ko-i-kakvu-sansu-ima-da-se-obrazuje-u-srbiji>
- Vuković, Danilo (2017d). The Hollowing Out of Institutions: Law and Policymaking in Contemporary Serbia, in: Fekete Balays and Gardos-Orosz Fruzsina (eds.) Central and Eastern European Socio-Political and Legal Transition Revisited, Fankfurt am Main: Peter Lang, str. 155–175.
- Vuković, Danilo (2020). .Pravosuđe u post-eri: Institucionalna skepsa kao norma. U: Miodrag Jovanović i Ana Zdravković (ur.). *Sudstvo kao vlast*. Beograd: CEPRIS, str. 35–55.
- Vuković, Danilo and Marko Mrakovčić (2020). Legitimacy, Independence and Impartiality: How Do Serbian and Croatian Legal Professionals Assess Their Judiciaries? EuropeAsiaStudies (u pripremi)
- Vuković, et al. (2012). Pristup pravdi i besplatna pravna pomoć u Srbiji: Izazovi i reforme. Beograd: Yucom i SeConS.
- WorldBank (2019). A Comparative Analysis of the Socioeconomic Dimensions of LGBTI Exclusion in Serbia. Washington DC: The World Bank.
- Zakona o zabrani diskriminacije u Srbiji. Beograd: Komitet pravnika za ljudska prava – Yucom.
- Živić, Petra (2020). Protesti u Srbiji: Kako zakoni definišu prekoračenje ovlašćenja policije. BBC na srpskom, 9. 7. 2020. godine, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53353095>, pristupljeno 15. 11. 2020. godine